

Мінченко О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

РОЛЬ СЕМІОТИКИ В ПРОЦЕСАХ УТВОРЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА

THE ROLE OF SEMIOTICS IN THE PROCESSES OF THE FORMATION AND REALIZATION OF LAW

Стаття присвячена висвітленню особливостей розуміння семіотики права та вивченню ролі мовленнєвих актів у процесі утворення та реалізації права.

Ключові слова: семіотика, семантика, знак, юридичний символ, мовленнєвий акт.

Стаття посвящена роз'ясненню особливостей розуміння семіотики права та вивченню ролі мовленнєвих актів у процесі формування та реалізації права.

Ключевые слова: семиотика, семантика, знак, юридический символ, речевой акт.

The article is devoted to the clarification of the peculiarities of understanding the semiotics of law and the study of the role of speech acts in the process of the formation and realization of law.

Key words: semiotics, semantics, sign, legal symbol, speech act.

За будь-якого розуміння права воно має відповідну форму ЗОВНІШНЬОГО ВИРАЗУ, що знаходить своє втілення в різноманітних правових явищах: у рішеннях суду, законах, релігійних текстах, правових текстах, правомірній поведінці та інших знакових системах відображення (прояву) тощо. Проблема осмислення та аналізу права як системи знакових конструкцій в інформаційному знаковому просторі, що відтворюють правові явища в правосвідомості та впливають на правову культуру і правопорядок у суспільстві на сучасному етапі, є досить актуальною, враховуючи і те, що правосвідомість не тільки відображає об'єктивну правову дійсність, а й моделює її.

Отже, метою нашого дослідження є взаємозв'язок семіотики з утворенням і реалізацією права. Для досягнення поставленої мети пропонується вирішити такі завдання: охарактеризувати поняття семіотики права; визначити роль мовленнєвих актів у процесі творення та реалізації права.

Методологічну основу дослідження становлять: спеціально-юридичний підхід, який дозволяє вивчати правові знаки і їх системи; герменевтичний підхід, що дозволяє здійснити інтерпретацію правових текстів та з'ясувати істинний обсяг змісту; логічний метод і метод моделювання, які дозволяють побудувати системні залежності між окремими блоками знань та частинами дослідження, а також визначити на перспективу певні тенденції взаємодії семіотики та права.

Наукою, яка займається вивченням інформаційних знакових систем, є семіотика. З ХХ ст. почалися активно провадитись дослідження семіотики права. Серед зарубіжних мислителів, які займалися цією проблематикою, слід виокремити таких, як: Л. Вітгенштейн, А. Дейвісон, Дж. Л. Остін, Х. Перельман, П. Рікер, Дж. Серль, Ф. де Соссюр, П. Струосон, Д. Франк, Ю. Хабермас, Г.Л.А. Харт та ін.

Не залишилась окреслена проблематика поза увагою і вітчизняних науковців. Зокрема, питання символу в праві, символічності правничої діяльності досліджував Д. Бочаров; юридична семіотика і герменевтика були предметом пізнання А. Мережка; гносеологічні засади символізму права досліджує Н. Сатохіна. Окремо слід вказати на таких вітчизняних правників, як О. Балинська і О. Павлишин, які комплексно досліджували семіотику права. Так, у монографії «Семіотика права» О. Балинська обґрунтовує запровадження нового наукового напрямку – семіотики права, яка розглядається як філософсько-правова концепція, що виступає методологічним підґрунтям епістемології права як системи специфічних функціонально зорієнтованих знаків, кодів, символів. Вітчизняним правником проведено «лінгвістично-семіологічний аналіз їх суспільного змісту, виникнення, розвитку, функціонування та сприйняття соціальними суб'єктами в процесі правових відносин, а також продемонстровано прикладний аспект застосування семіотичного підходу в праві й розкрито характеристику поняття *homo semioticus* як знакової одиниці правової дійсності» [1]. Ольга Михайлівна проаналізувала різні термінологічні позначення юридичних явищ і стверджує, що «як би ми не називали ці феномени (універсаліями, інваріантами, наративами, архетипами, патернами чи артефактами), всі вони вирізняються однозначною семіотизацією і при цьому відтворюють правову природу людини, а тому є важливими чинниками семіотичної складової розвитку і становлення людини як соціального суб'єкта» [2, с. 43].

О. Павлишин у монографії «Правова реальність як знакова система» визначив сутність, функції, а також структуру семіотики права, яка розглядається як галузь знань і методологічна парадигма новітнього філософсько-правового дискурсу. Олегом Володимировичем

висвітлено «феномен права в контексті семіотико-правового підходу, розкрито зміст правової реальності як знакової системи, подано дефініцію та класифікацію правових знаків. За допомогою семіотико-правового аналізу розглянуто базові складові частини правової системи України як правові знакові конструкції, окреслено перспективні напрями її реформування в сучасних умовах» [3]. При цьому, на думку автора, за основу використання семіотичного підходу є «визнання права багатовимірною знаковою системою, в якій існують зв'язки між елементами одного рівня, міжрівневі зв'язки, а також зв'язки знаків з об'єктами духовної, соціальної та матеріальної дійсності, які вони позначають. Його значною методологічною перевагою є те, що право в контексті семіотичного підходу може розглядатися як форма суспільної свідомості, ціннісна і нормативна система, регулятор суспільних відносин, практика організації людського життя. Знаковий характер права дозволяє застосувати досягнення семіотики для аналізу правових феноменів, відповідно, глибше пізнати право і побачити інші грані цього системного об'єкта» [3, с. 6].

Загалом, слід відзначити, що семіотика (семіологія) інтерпретується як наука про функціонування інформаційних знакових систем (від грецьк. *semion* – «знак»), за допомогою яких здійснюється спілкування в людському середовищі (природна мова, система мистецьких та наукових, у т.ч. формалізованих, засобів передачі думок та почуттів, система жестових, світлових, тактильних, звукових, речових та ін. сигналів побутового, обрядового, сакрального характеру тощо), а також спілкування тварин [4].

Дещо інакше визначається семіотика в універсальній науково-популярній онлайн-енциклопедії: «Семіотика виникла на початку 20 ст. і з самого початку була метанаукою, особливого роду надбудою над цілою низкою наук, що оперують поняттям знака. Незважаючи на формальну інституціоналізацію семіотики (існують семіотичні асоціації, журнали, регулярно проводяться конференції і т.д.), статус її як єдиної науки дотепер залишається дискусійним. Так, інтереси семіотики поширюються на людську комунікацію (в тому числі за допомогою природної мови), спілкування тварин, інформаційні і соціальні процеси, функціонування і розвиток культури, всі види мистецтва (включаючи художню літературу), метаболізм і багато іншого» [5].

Зважаючи на неоднозначність підходів до розуміння семіотики, найбільш переконливо вважаємо інтерпретацію цього терміну, що наводиться в психологічному словнику І. Кондакова: «Семіотика (від грецьк. *sema* – знак) – наукова дисципліна, що вивчає знакові системи. Семіотика поділяється на такі підрозділи:

- 1) семантика, що займається дослідженням співвідношення знака та позначуваного;
- 2) синтаксис як дослідження закономірностей поєднання знаків у повідомленні;
- 3) прагматика, присвячена дослідженню використанню знаків у спілкуванні» [6].

Одним із різновидів семіотики можна вважати юридичну семіотику, яку доцільно розглядати як «комплекс філософських і наукових теорій, предметом яких є властивості юридичних знакових систем» [7, с. 160].

У свою чергу, складовою частиною семіотики є семантика: «Семантика – (від грецьк. *semantikos* – «значимий, знак») – англ. *semantics*; німецьк. *Semantik*. 1. Розділ мовознавства і логіки, який досліджує проблеми, пов'язані зі змістом, значенням і інтерпретацією знаків і знакових виразів. 2. Розділ семіотики, який вивчає знакові системи як засіб вираження змісту, т. б. правила інтерпретації знаків і складених з них виразів» [8].

Право не зможе виконувати свої основні функції, забезпечуючи існування правопорядку, коли правові норми і принципи будуть невідомі або незрозумілі суб'єктам суспільних відносин. Саме тому в ст. 57 Конституції України, як і в деяких інших Конституціях іноземних держав, закріплено припис: «Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення в порядку, встановленому законом, є нечинними» [9]. Максимальну чіткість і однозначність сприйняття правил, а також масовість сприйняття забезпечує текстова форма відображення. Саме тому в сучасних умовах розвитку суспільства однією з важливих ознак права є його текстуальність (але в постмодерністському розумінні цього слова, яке висвітлювалося вище). Право не може не мати тестову, тобто знакову форму (знову ж таки, не можна не погодитися з Р. Ромашовим, Ю. Ветютневим, Е. Тонковим відносно того, що «є підстави стверджувати, що ця властивість є універсальною для всіх культурних явищ; все, що має сенс, у силу цього з повною підставою може бути прирівняне до тексту» [10, с.100]. Наведене черговий раз вказує на взаємозв'язок права, мови, культури, менталітету та виступає фактором неуніверсальності змісту права, різних підходів до його розуміння.

Зауважимо, що не лише терміни виступають символами права, останнє може мати не лише тестову форму відображення. Наприклад, такий розпізнавальний знак:

«Глухий водій» – круг жовтого кольору діаметром 160 мм із нанесеними всередині трьома чорними кружками діаметром 40 мм, розташованими по кутах уявного рівностороннього трикутника, вершина якого спрямована донизу. Знак розміщується спереду і ззаду на транспортних засобах, якими керують глухі або глухонімі водії» [11].

Зумовлює необхідність для водія врахування нерезультативності подачі ним звукового сигналу для такого водія.

Або, наприклад, дорожній знак 2.1. «Дати дорогу»:

Він зобов'язує водія дати дорогу транспортним засобам, що під'їжджають до нерегульованого перехрестя по головній дорозі.

Дорожні розмітки також встановлюють правила поведінки для учасників дорожнього руху.

Позначають місця, де заборонено стоянку.

Загалом, у державно-правовій сфері знаки відіграють надзвичайно важливу роль. Так, відповідно до ч. 4 ст. 20 Конституції України «головним елементом великого Державного Герба України є **Знак** (виділення наше – *О.М.*) Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України)» [9]. До того ж, і Державний Прапор України, і Державний Герб України, і Державний Гімн України є символами (точніше, «Державними символами України»).

Наведене вище вказує на безпосередній зв'язок семантики зокрема а також семіотики загалом із процесом утворення права. Особливо зважаючи на учення відомого професора Каліфорнійського університету Джона Серля (John Rogers Searle) про мовленнєві акти (точніше, його аналіз цієї теорії, обґрунтованої Дж. Остіном) та встановлення статусних функцій (the imposition of status functions).

Мовленнєвий акт має тривірневу структуру, до якої входять:

1) локуція (англ. *locution* – мовний зворот, вислів; ідіома), який переважно сприймається як акт безпосереднього промовляння, «говоріння»;

2) іллокуція (іллокутивний акт), що передбачає створення певної комунікативної інтенції, як результат висловлювання;

3) перлокуція як результат іллокуції, що проявляється у впливі на адресата висловлювання, промовляння.

У праці «Класифікація іллокутивних актів» американський філософ, аналізуючи класифікацію іллокутивних актів, запропоновану Дж. Остіном і яка включає в себе такі їх види: вердиктиви, експозитиви, екзерситиви, бегахітиви і комісиви, – обґрунтовує власну типологію іллокутивів, яка складається з таких їх класів:

1) репрезентативи. Сенс членів цього класу полягає в тому, щоб зафіксувати відповідальність мовця за істинність повідомлення. Відповідно, всі елементи цього класу можуть бути оцінені відповідно до категорій «істина»/ «хиба»;

2) директиви. Їх іллокутивна спрямованість полягає в тому, що вони являють собою спроби з

боку мовця досягти того, щоб адресат щось вчинив. При цьому вони можуть бути виражені в «легкій» формі, коли мають вид запрошення, однак можуть мати і «агресивну» форму – коли мають вид наповнення;

3) комісиви – це такі іллокутивні акти, мета яких полягає в тому, щоб покласти на мовця зобов'язання здійснити певну дію в майбутньому або дотримуватися певної лінії поведінки (в майбутньому);

4) експресиви. Іллокутивна мета цього класу полягає в тому, щоб висловити психологічний стан, що задається умовою ширості щодо стану речей, визначеного в межах пропозиційного змісту. Типовими дієсловами для експресивів є такі: дякувати, вітати, вибачатися, співчувати, жалкувати та ін. Характеризуючи цей клас іллокутивів, Дж. Серль зазначає, що, здійснюючи експресивний акт, мовець не намагається «притосувати» ні реальність до слів, ні слова до реальності, швидше за все при цьому передбачається істинність висловленого судження» [12, с. 228].

У цьому контексті заслуговує на увагу використання іллокутивів цього класу в юридичній лінгвістиці. Так, Верховний Суд України, розглядаючи касаційні скарги на вирок Апеляційного суду міста Києва від 7 вересня 2016 року в кримінальному провадженні, внесеному до Єдиного реєстру досудових розслідувань за № 12015100080003840 за обвинуваченням у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 190 КК України, зазначив, що щире каяття у вчиненому злочині передбачає, крім визнання особою факту вчинення злочину, ще й «дійсне, відверте, а не уявне визнання своєї провини у вчиненому певному злочині, щирий жаль із приводу цього та осуд своєї поведінки, що, насамперед, повинно виражатися в намаганні особи відшкодувати завдані злочином збитки, бажанні виправити наслідки вчиненого. Факт щирого каяття особи у вчиненні злочину повинен знайти своє відображення в матеріалах кримінального провадження» [13];

5) декларації. Визначальною рисою іллокутивів цього класу є те, що здійснення будь-якого акту цього класу встановлює відповідність між пропозиційним змістом і реальністю. Успішна реалізація акта гарантує дійсну відповідність пропозиційного змісту реальності: якщо я успішно вчиню акт призначення Вас головою, то Ви стаєте головою; якщо я успішно вчиню акт висунення Вас кандидатом, то Ви стаєте кандидатом, якщо я успішно вчиню акт проголошення війни, то війна почнеться; якщо я успішно вчиню акт реєстрації шлюбу, то Ви будете перебувати в шлюбі [13, с. 228].

Зважаючи на те, що всі наведені види іллокутивних актів стосуються правил поведінки (результатом цих актів, як ми зазначали вище, є перлокуція), точніше, формування правил поведінки, то встановлення статусних функцій є фактором (засобом) утворення права. Подібну ідею у вітчизняній правничій науці щодо виникнення прав людини через їх проголошення досліджував В. Гончаров. Лексеми правничої науки не є дескриптивними. Так, на відміну від висловлення

«На вулиці іде сніг», яке описує стан справ на вулиці й може бути оцінене категоріями «істинне»/ «хибне», перформативним висловлюванням, які і є властиві правничій науці, іманентне інше співвідношення з реальністю, вони змінюють її або створюють через наведені вище іллокутиви. Як пише Дж. Серль, «мова маркує певні статусні функції. Феміністки, боролися проти звертання «леді», оскільки воно маркувало певні статусні функції». Так само «більшовики увели звертання «товариш», тим самим усуваючи попередню суспільну ієрархію. Додамо, що просвітителі робили те саме, увівши поняття «громадянин» – контроль над лексикою дозволяє мати контроль над статусними функціями предметів та явищ» [14, с. 125] – зазначає В. Гончаров.

У третій частині роботи «Конструювання соціальної реальності» (The Construction of Social Reality) Дж. Серль наводить аргументи на користь того, що «мова є надзвичайно важливою складовою частиною конституювання реальності» [15, с. 59]. Так, текстова форма є важливою характеристикою права і водночас фактором ефективності його регулятивної функції. Символічне позначення суспільних відносин дозволяє певним чином формалізувати правила поведінки, роблячи їх уніфікованими, та забезпечити їх чинність у часово-просторовому вимірі. За допомогою текстової форми відображення визначаються межі поведінки людини в соціумі, правила використання окремих лексем (зокрема, маються на увазі дефінітивні норми).

«Юридичний мова – чи не головний фактор, що конструє право як самостійний соціальний інститут, – зазначають Р. Ромашов, Ю. Ветютнев, Е. Тонков – Ні для кого не секрет, що юридичні тексти пишуться і завжди писалися абсолютно особливою

мовою; сама ця мова змінюється, але її «особливість» по відношенню до загальнолітературної усередненої мови даної епохи і суспільства незмінно зберігається» [10, с.101].

Отже, під семіотикою права в сучасній науковій літературі розуміється категорія загальної теорії права, яка знаходить своє відображення на межі теорії права, теорії мови і теорії мислення і яка відображає типологію праворозуміння і рівень правової культури конкретного суспільства. Більшість наукових точок зору зводиться до того, що це не лише міждисциплінарна галузь знань про право, а і теоретико-методологічна сукупність фундаментальних знань, цінностей і переконань філософсько-правового дискурсу та побудована на її підґрунті знакова теорія права.

Під мовленнєвими актами слід розуміти цілеспрямовані мовленнєві дії, що мають місце в певній ситуації, здійснюються відповідно до принципів і правил мовленнєвої поведінки, прийнятої в конкретному суспільстві. Їх роль у процесі утворення та реалізації права виявляється в тому, що завдяки цим актам, а саме через локацію та іллокутивний акт, формується перлокуція та досягається стан упорядкованості суспільних відносин. При цьому правові приписи формуються не через будь-які мовні засоби, а через такі, що використовуються для утворення перформативних висловлювань. Тому мова права буде відрізнятися від літературної мови та народної мови. Навряд чи може бути реалізована ідея про те, що норми права повинні бути формалізовані через просту, зрозумілу кожному мову (так само як навряд чи коли-небудь буде надано універсальне для всіх правових культур визначення права).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балинська О.М. Семіотика права: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
2. Балинська О.М. Семіотичний підхід до розуміння правової сутності людини. Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників восьмого Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 7-8 грудня 2012 року). Львів: Галицький друкар, 2013. С. 37–45.
3. Павлишин О.В. Правова реальність як знакова система: монографія. Харків: Право, 2017. 336 с.
4. Словник літературознавчих термінів. URL: <http://www.ukrlit.net/info/dict/niqgg.html>.
5. Семіотика // Универсальная научно-популярная онлайн-энциклопедия. URL: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/SEMIOTIKA.html.
6. Семіотика // Психологический словарь И.М. Кондакова. Москва, 2000. URL: <https://psychology.academic.ru/5745/семиотика>.
7. Мережко А. Юридическая герменевтика и методология права. Проблемы философии права. 2003. Т. I. С. 159–162.
8. Семантика // Энциклопедия социологии. 2009. URL: http://www.endic.ru/enc_sociology/Semahtika-2781.htm.
9. Конституція України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
10. Ромашов Р., Ветютнев Ю., Тонков Е. Право, язык и масштаб свободы. 2015. 448 с.
11. Про Правила дорожнього руху: Постанова Кабінету міністрів. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF#n16>.
12. John R. Searle. What is a speech act? In: “Philosophy in America” ed. Max Black, London, Alien and Unwin, 1965. P. 221–239.
13. Постанова Верховного Суду в справі «Справа № 759/7784/15-к» від 22 березня 2018 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73029783>.
14. Гончаров В.В. Створення прав людини через їх проголошення. Вісник Національної академії правових наук України. № 3(86). 2016. С. 121–127.
15. Searle John R. The Construction of Social Reality. NY: The Free Press, 1997. 241 p.